

Dindarlık ve Suç

Religiosity and Crime

ANTALYA
İL MİLLÎ EĞİTİM MÜDÜRLÜĞÜ

İrfan AKPINAR^{1*}

¹ Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, Türkiye
Erciyes University, Institute of Social Sciences, Kayseri, Türkiye

* irfanakpinar025@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5810-0974

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Geliş Tarihi / Date Received

17.09.2021

Kabul Tarihi / Date Accepted

09.05.2024

Yayın Tarihi / Date Published

Eylül / September 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season

Haziran - Aralık / June - December

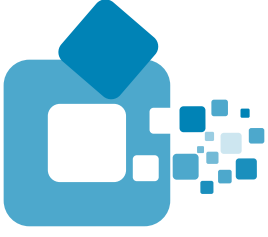
ATIF / CITE as

Akpınar, İ. (2024). "Dindarlık ve Suç" / "Religiosity and Crime". Bilar: Bilim Armonisi Dergisi, 7 (1): 5-18. doi: 10.37215/bilar.996962

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilar>

Copyright © Published by Antalya İl Millî Eğitim Müdürlüğü Since 2018, Antalya, 07100 Turkey. All rights reserved.

Dindarlık ve Suç

Religiosity and Crime

ANTALYA
İL MİLLÎ EĞİTİM MÜDÜRLÜĞÜ

ÖZET

Suçla ilgili tartışma konularından birisi de din-dindarlık ve suç arasındaki ilişkidir. Bu çalışmada, dinin ya da onun fert ve toplumda vücut bulmuş şekli yahut bir tezahürü diyebileceğimiz dindarlığın, suç davranışı üzerinde bir etkisinin olup olmadığı, başka bir deyişle kişiyi suç işlemekten alıkoyup koymadığı kuramsal olarak tartışılacaktır. Çalışmada gerek yerli gerekse yabancı literatürden istifade edilerek, kuramsal olarak dindarlık ile suç arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amaçlanmıştır. Ülkemizde bu alanda yapılan çalışma sayısı oldukça sınırlı olduğundan, kuramsal çerçevenin oluşturulmasında ağırlıklı olarak Batı literatüründen faydalanılmıştır. Din ve dindarlık ile suç arasındaki ilişki ise, bu ilişkinin görünümünü daha net ve anlaşılır olarak ortaya koyabilmek için, ağırlıklı olarak Türk toplumu ve İslam dini özelinde ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Din, Dindarlık, Suç, Dindarlık ve Suç Teorileri.

ABSTRACT

One of the topics of discussion about crime is the relationship between religion and religiosity and crime. In this study, it will be discussed theoretically whether religion, or its manifestation or manifestation in the individual and society, has an effect on criminal behavior, in other words whether it prevents the person from committing a crime. In this study, both domestic and foreign literature have been benefited and theoretically, it has been aimed to reveal the relationship between religiosity and crime. Since the number of studies in this field is quite limited in our country, the Western literature was mainly used in the formation of the theoretical framework. The relationship between religion and religiosity and crime has been dealt with mainly in Turkish society and Islamic religion in order to reveal the appearance of this relationship more clearly and clearly.

Keywords: Religion, Religiosity, Crime, Religiosity and Crime Theories.

1. GİRİŞ

Din ve suç, insanlığın var oluşundan günümüze kadar gelen iki kadim olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. İlahi dinlerin kaynaklarında, ilk peygamberin Hz. Âdem olduğu ve onun çocuklarından Kabil'in kardeşi Habil'i öldürdüğü geçmektedir. Bu aynı zamanda, din olgusunun ilk insandan, suç olgusunun ise insanların ilk sosyal ilişkilerine başladığı zamandan itibaren var olduğunu göstermektedir. İnsanlığın var oluş serüveninde her iki olgu da varlıklarını günümüze kadar devam ettirmişler ve birbirleriyle de bu tarihsel birliktelikleri içerisinde şüphesiz birtakım ilişkiler içinde olmuşlardır. Dinin suç ile olan ilişkisi, genellikle suçu kötüleme, ahlaki görmeme, cezalandırma ve "haram", "günah" gibi kendi kavramlarıyla inananlarını suçtan uzak tutma olarak özetlenebilir. Bunun yanında din, buyruklarına uyan müminlere cennet vaat ederken; uymayanları ise cehennem ile korkutmuş, böylelikle hem ferdi hem de toplumu suça karşı koruma altına alarak, bireysel yaşamı ve toplumsal hayatı düzene sokmaya çalışmıştır. Kısaca din, suçla olan ilişkisini bir tür ödül-ceza sistemi üzerine kurmuştur.

Tarihsel süreç içerisinde dinin olmadığı ve suçun işlenmediği bir toplumdan söz etmemiz pek mümkün görünmemektedir. Bu bakımdan, gerek ferdi gerekse toplumsal hayatı düzene sokmak için dinin getirdiği hükümler uygulanagelmıştır. Toplumun sahip olduğu değer ve inanç sistemlerine göre bir hukuk sistemi meydana gelmiş ve buna göre bir ceza-adalet mekanizması tesis edilmiştir. İslam Hukuku, Hıristiyan Kilise Hukuku veya Yahudiliğe ait Halaha ve Talmud bunlara örnek olarak verilebilir. Bu açıdan bakıldığında toplumun sahip olduğu değer ve inanç sistemlerinin aynı zamanda ceza ve adalet mekanizmasının oluşmasında da büyük pay sahibi olduğu görülmektedir.

Dinin öngördüğü ödüller genellikle öbür dünyaya yönelik olup, dindar toplumlarda güvenilirlik, saygı ve itibar görme gibi dünyevi ödülleri de olabilmektedir. Ancak ceza konusunda dinin hem bu dünyaya hem de ahirete bakan yönleri bulunmaktadır. Cezalar genellikle bedensel cezalar şeklinde uygulanmaktadır. Hapis cezası, İslam toplumlarında İslam hukukunun öngördüğü ana cezalardan olmayıp, sadece ta'zir cezalarında uygulanan bir yöntemdir. Hapsedilme, sanığın cezası kesinleşene ya da infazın gerçekleştirilmesine kadar geçici bir süre tutulduğu zindan ya da kale içine kapatılma şeklinde bir uygulamadır. Bu uygulama Hz. Ömer zamanında müstakil bir alanın cezaevi şeklinde kullanılmasına, Hz. Ali döneminde ise özel bir cezaevi inşa edilmesine dönüşmüştür. Müslüman Türk devletlerinde özellikle Selçuklular ve Osmanlılar'da da hapsedilme benzer şekillerde uygulanmıştır (Uyanık 2017).

Modern öncesi dönemlerde verilen cezalar, günah çıkarıcıların nezaretinde, halka açık ve bedene yönelik uygulanmakta; cezaların uygulanması bir günah çıkarma seremonisi eşliğinde gerçekleşmekteydi (Foucault 1992). Gelişen süreç içerisinde özellikle 18. yüzyıldan itibaren kiliseye ve otoriteye karşı olarak sınıflandırılan ve hangi tür suçların bu kapsama girdiğine dair bir tanımlama veya belirlemenin olmadığı hukuk sisteminden daha rasyonel bir hukuk sistemine doğru bir geçiş olmuştur. Suç ve suçlunun tanımının yapılmaya başlandığı bu dönemde suçlunun ıslahı ve tekrar topluma kazandırılması gibi anlayışların gelişmesinin yanında, din, yine suçluların yeniden topluma kazandırılması ve suç işlemelerinin önüne geçilmesi için etkin rolünü muhafaza etmiştir. Cesare Beccaria tarafından temelleri atılan bu anlayış günümüz hukuk sisteminin de omurgasını oluşturmuştur. Bu süreçten sonra özellikle 19. yüzyılda din ve suç arasındaki ilişkiye sistematik şekilde yaklaşımlar geliştirildiğini görmekteyiz.

Günümüzde de suçun önlenmesi, azaltılması, mahkûmların yeniden topluma kazandırılmalarının sağlanması ve genel olarak bireyi ve toplumu suça karşı koruma noktasında dinin etkisi üzerine tartışmalar ve araştırmalar yapılmaktadır.

Bu tartışmaların odak noktasını ise dinin/dindarlığın suçu önlemede etkili olup olmadığı meselesi oluşturmaktadır. Gerçekten de günümüzde bir yandan ceza infaz kurumlarında din hizmetlerinin bu amaca yönelik çalışmaları, diğer yandan dini kurumların toplum genelindeki uyarıcı ve bilgilendirici hizmetleri suçu önlemede bir etkiye sahip midir? Eğer bir etkiye sahipse bunun derecesi veya kuvveti nedir? Kimler üzerinde daha çok etkiye sahip olmaktadır? Ya da din/dindarlık her zaman suçu engelleyici bir işleve mi sahiptir? gibi sorular akla ilk gelen sorular arasındadır.

Madalyonun diğer tarafında ise, bazı dindarlık tiplerinin suç olarak karşımıza çıktığı durumların olmasıdır. Aynı şekilde dini kurumlar, bazen radikal grupların kümelendiği bir yapıya dönüşebilmekte, bazı radikal gruplar terörize hale gelerek işledikleri suçları dini bir meşruiyet zeminine oturtmaya çalışabilmektedir. Böylesi bir durumun varlığını belirtmekle birlikte, bu makalede din-suç ilişkisinin bu boyutuna girilmeyecek, konuya yönelik daha spesifik çalışmalara ihtiyaç duyulduğunu belirtmekle yetinilecektir.

Bir diğer tartışma konusu olabilecek nokta ise, dinlerin uygulamış olduğu ceza sisteminin -ta'zir cezaları hariç- hapsedilmeye yönelik olmaması, cezaların beden üzerinde uygulanması şeklinde gerçekleşmesidir. Cezası çektirilen suçlu ise tekrar toplum hayatına kaldığı yerden

devam edebilmekte, yani bir noktada toplumla olan bağı koparılmamış olmaktadır. Oysaki modern zamanlarda bu anlayış, hümanizmin ve rasyonalitenin etkinlik kazanmasıyla insani olarak görülmemiş ve bedene yönelik cezaların yerini hapsedilme uygulamaları almıştır. Bu uygulama daha insani olarak görülmesinin yanında, uzun yıllar toplumdaki uzak, tecrit hayatı yaşayan bir insanın gerek cezaevinde gerekse tahliye sonrası tekrar toplumla bütünleşmesi sürecinde aksaklıklar yaşanmasına yol açabilmektedir. Bu nedenle de infaz sürecinde ve tahliye sonrasında mahkûmların topluma kazandırılmalarına yönelik çalışmalar yapılmakla birlikte, bu çalışmaların ne derecede etkili olduğu ya da modern infaz anlayışının bu noktadaki uygulamalarıyla dinin öngördüğü ceza anlayışının karşılaştırmalı bir tartışma ve araştırma konusu yapılabileceği belirtilmelidir.

Bu makalede yanıtı aranacak asıl soru ise dinin/ dindarlığın suçu engelleyici bir etkiye sahip olup olmadığı sorusudur. Bu sorunun yanıtını aramadan önce din ve dindarlık gibi kavramların sosyolojik bakış açısıyla açıklanmasının konunun daha iyi anlaşılabilmesinde faydalı olacağı düşünüldüğünden; öncelikle bu kavramlar açıklanmış, sonrasında dinin sosyal fonksiyonu üzerinde durulmuş ve dindarlık-suç arasındaki ilişki kuramsal yaklaşımlar temelinde açıklanmaya çalışılmıştır.

2. Din Nedir ?

Berger, tanımların doğası gereği doğru ya da yanlış olmadıklarını fakat aynı zamanda az veya çok yararlı olabileceklerini, bu nedenle de tanımlar üstünde fazlaca durmanın çok da önemli olmadığını, ancak belirli bir alanda yapılan tanımlamalar arasında farklar bulunuyorsa, o zaman her bir tanımın faydası üzerinde durulabileceğini söylemiştir (Berger 2000, 253). Buna göre, dinin sosyoloji sözlüğündeki anlamına bakıldığında; din, kutsal düşüncesine dayanan ve inananlarını sosyal-dinsel bir topluluk içerisinde bir araya getiren inanç, sembol ve pratikler kümesi olarak tanımlanmaktadır. Dinin tanımı sosyologlar tarafından, Tanrı inancına dayanılarak değil, kutsala ilişkin referanslarla yapılmıştır. Çünkü böylesi bir tanımlama toplumlar arası bir mukayeseyi mümkün kılmaktadır. Durkheim ise kutsal ve din dışı ayrımını, kutsal olanın yasaklarla muhafaza edilen şeyler, din dışı olanların da bu yasaklara muhatap olan ve kutsaldan ayrıştırılması gereken şeyler olarak yapmıştır. Bu nedenle de kutsal olanlar olağanüstüdür ve diğer şeylerden ayrı bir yere konulmalıdır (Marshall 1999,156-439).

Durkheim'a göre tüm dinlerin ortak noktasını nesne ve eylemleri, kutsal olan ve olmayan şeklinde ikiye ayırması oluşturmaktadır. Başka bir

ifadeyle din düşüncesinin temeli, kutsal fikrinde toplanmaktadır. Din ise kutsala ilişkin şeylerle alakalı inançlardan ve amellerden oluşan bir sistem olarak ortaya çıkmıştır (Günay 2006a, 158).

T. Luckmann ise insanın doğal bir kabiliyeti olması nedeniyle, insani olan ne varsa bunların aynı zamanda dini de olduğunu belirtir. Ona göre din, insanın biyolojik varlığını ahlaken sınırlayıcı, objektif ve her şeyi kuşatan mana âlemleri yoluyla varoluşunun en yüksek amacına ulaştırabilme yeteneğinde toplanır (Luckmann 1967, 49).

Sosyolojik manada dinin en kısa ve benimsenen tanımını Rudolf Otto yapmıştır. Ona göre din kutsalın tecrübe edilmesidir (akt. Günay 2006a, 213).

3. Dindarlık Nedir ?

Dindarlık, esasında bireyin dini inancını içselleştirme ve bunu yaşantısına dökme düzeyleri ile ilgili bir kavramdır. Yani dindarlığın bir inanma ve bir de uygulama olmak üzere iki boyutu vardır. Kişinin imanını mutlak manada ölçecek bir kritere sahip olmadığımız için, diğer bir deyişle imanın ruhi derinliği bireyde hangi düzeydedir? sorusuna hakiki bir cevap vermek mümkün olmadığından; genellikle dindarlık ikinci boyutuyla yani zahiri diyebileceğimiz yönüyle ele alınmakta ve ölçülmeye çalışılmaktadır ki bu ölçümlerin de mutlak manada sağlıklı olmadığını fakat aynı zamanda çalışmalarda bir fikir vermesi ve kavramsallaştırmalar oluşturularak konunun daha iyi anlaşılabilmesi için başvurulan bir yöntem olarak karşımıza çıktığını belirtmek gerekir.

Dindarlık, tanımlanması ve sınıflandırılması zor bir kavramdır. Öncelikle dindarlığın hangi ölçütlere göre tanımlanacağı ve her insanın iç dünyasında yaşadığı öznel tecrübelerin belirli tipler altında nasıl toparlanacağı meselesi kolay bir iş değildir. Dinin toplumsal ve bireysel yaşantı üzerindeki etkileri düşünüldüğünde, aynı inancı paylaşan iki toplum arasında hangisinin daha dindar olduğunu söylemenin sosyolojik zorluğu kadar, aynı dini hissiyatları, tasavvurları, düşünceleri taşıyan dini yaşantı yönüyle birbirinin aynı olan iki bireyi göstermenin de psikolojik açıdan zorlukları vardır. Bu bakımdan dindarlık tanımlamalarında bilinç, inanç, ibadet, duygular, bireysel tecrübeler, kişilik özellikleri, tutum ve davranışlar gibi ölçütleri ön plana çıkaran açıklamalar yapılmaktadır. Bu konuda yerli ve yabancı literatürde yapılan tanımlamaları inceleyen Yapıcı (2013) dört farklı dindarlık tipi belirlemiştir. Bunlardan ilki, büyüklerden gördüğü gibi taklide dayalı olarak iman esaslarına bağlanmayı ifade eden taklidi dindarlık ile düşünmeye ve araştırmaya bağlı olarak gelişen tahkiki dindarlıktır. İkincisi,

dinin bireysel ve sosyo-kültürel şartlarını yani yerelliğini göz önünde bulundurarak dindarlığın kazandığı anlam ve muhteva bakımından yaptığı sınıflamadır. Üçüncüsü, dinin ibadet boyutunu vurgulayan dindarlık sınıflamasıdır. Dördüncüsü ise dindarlık ile kişilik arasındaki ilişkiye vurgu yapan sınıflamadır. Bununla birlikte dindarlık ile maneviyat kavramları birbirleriyle yakın anlamlarda kullanılmasına rağmen; bu iki kavramın önemli farklılıkları olduğunu belirtmekte fayda vardır. Buna göre dindarlık, geleneksel dini yaşantıyı ifade ederken; maneviyat, varoluşu anlamlandıran kişisel inanç ve bağlanmaları ifade etmektedir. Başka bir deyişle camiye/kiliseye devam etme, ibadetleri yerine getirme, dua etme gibi dinin dışı yansıyan, görülür şekilde yaşanması dindarlık olarak değerlendirilirken; kutsal olana içsel, duygusal ve kişisel olarak bağlı olmayı ifade eden duygu ve düşünceler, maneviyat kapsamında değerlendirilmektedir (Yapıcı 2013, 20-40).

Dindarlık, birey için olduğu kadar aile, akran grupları gibi küçük gruplarda veya toplum gibi büyük oluşumlarda da dinin dışı yansıyan boyutuyla ölçülmek istenilen ve belirli kategorilerle ifade edilmeye çalışılan bir olgu olarak da karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bir ailede, bir arkadaş grubunda ya da bir toplumda herkesin aynı düzeyde dindar olduğunu söylememizin imkânı yoktur. Bu yüzden genellikle sınıflandırmalar dindar, az dindar veya seküler gibi derecelendirmeler şeklinde yapılmaktadır.

Günay'a (2006b, 22) göre dindarlık, kutsalın veya kutsalın özel bir şekli olarak belirli bir dinin, belirli bir zamanda ve şartlarda, belirli bir grup, kişi yahut toplumda yaşanmasıdır. Johnstone ise, kutsala ve aşkın güçlere inanan, inançları doğrultusunda belli aktivitelerde bulunan ve dini bir gruba üyeliği olan kişileri dindar olarak tanımlamaktadır (akt. Kardeşin 2008, 192).

Din ile yakından ilişkili olan dindarlık kavramının bizi ilgilendiren tarafı, dindarlığın suç ile olan ilişkisidir. Yani dindarlık suçu engelleyici bir faktör müdür? Burada hemen belirtmek gerekir ki din için geçerli olan hususlar dindarlık için de geçerlidir. Yani dindar olan insanlar dinin yasakladığı davranışlardan kaçındıkları için aynı zamanda hem dinin hem de hukuk sisteminin ortaklaşa suç olarak tanımladıkları fiillerden de uzak durmakta bu ise onları suçtan uzak tutmaktadır.

Kızmaz'a (2010) göre de din, sadece doğaüstü bir inanç sistemi ya da dini ritüellere katılım seviyesiyle orantılı olarak suçtan alıkoymamakta; bununla birlikte belli bir inanca sahip aile ve akran grupları üstünden de belli oranda suçu engelleyici bir işleve sahip olmaktadır. Çünkü dinin hem iyi bir aile düzeni kurulmasında hem de arkadaşların seçiminde önemli bir etkisi

bulunmaktadır. Ancak dinin bireyin davranışları üzerindeki tesiri onun dindarlık seviyesine bağlı olarak değişebilmektedir. Diğer taraftan din, aile kurumunun oluşum aşamasından başlayarak ailenin tüm süreçleriyle ilgili vermiş olduğu tavsiyeleri, emirleri ve yasaklarıyla ailenin korunmasına ve devamına katkı sağlamaktadır. Ailenin dine yönelik geliştirdiği olumlu ve olumsuz tutumları ise çocuklarının zihinsel, fiziksel ve ruhsal yapıları üzerinde etkili olmaktadır. Dine karşı olumlu tutum geliştiren ailede, bireylerin yaşantısı üzerinde dinin emir ve buyrukları etkili olurken; olumsuz tutum geliştiren ailede ise bireyler, yaşantılarını farklı ilkelere göre düzenleyebilmektedir. Bu konuda yapılan araştırmalar, ebeveynlerin dine yönelik olumlu tutumlarının ve dini ilkelere göre yaşamaya çalışmalarının ebeveynler üzerinde doğrudan ve olumlu etkisi olduğunu gösterirken; çocukların ruh sağlığı üzerinde ise dolaylı ve olumlu etkisi olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte ebeveynlerin dine karşı olumsuz tutum geliştirdiği ailelerde dinin telkin ettiği saygı, sevgi, adalet, affetme, sadakat, hoşgörü gibi değerlerden belli seviyede uzaklaşmalar görüldüğü; aile içinde dini değerlerin zayıfladığı ve bu durumun aile içi sorunları artırabildiği belirtilmektedir. Çocukların ruh sağlığı üzerinde de olumsuz yansımaları olan bu durumun çocukların kişilik gelişimleri üzerinde olumsuz etkileri olabilmektedir. Sonuçta dinin vazettiği ilkelerden ve ahlaki değerlerden uzak bir aile ortamında yetişen çocuklar, katı ve merhametsiz bir kişilik yapısı geliştirebilmektedir. Bu durum ise ilerde çocuğun şiddete meyilli olmasına, dolayısıyla suç davranışları geliştirmesine yol açabilmektedir (Aydın 2023, 127-141).

Dindarlık ile suç arasındaki ilişkiyi ilk defa inceleyen Hirschi ve Stark tarafından 1969 yılında yapılan Hellfire and Delinquency (Cehennem Korkusu ve Suçluluk) adlı çalışmada, dindarlık ile suçluluk arasında kayda değer bir ilişki saptanamamıştır. Bu ilk ciddi çalışmanın ardından, konuya ilişkin bilimsel araştırmalarda artış yaşanmış ve farklı sonuçlar elde edilmiştir. Özellikle kriminolojik ve sosyolojik kuramlar büyük oranda, dindarlık ile suç arasında negatif ilişki olduğunu varsaymıştır. Bu konuda bazı araştırmacılar, Hirschi ve Stark'ın çalışmalarında dindarlık ile suç arasında anlamlı bir ilişki ortaya koyamamalarının nedenini, araştırmalarındaki verilerin yetersizliği ve farklı suçluluk tiplerini incelememeleri ile açıklamıştır. Başka bir grup araştırmacı ise Hirschi ve Stark'ın kuramının deneysel testinin ve dindarlıkla suçluluk arasında hiçbir bağıntı olmadığına dair araştırma bulgularının geçersiz olduğunu savunmuştur. İleriki dönemlerde ise gerek makro gerekse mikro düzeyde gerçekleştirilen çalışmalar dindarlık-suçluluk ilişkisine odaklanmıştır. Dindarlık-suç ilişkisini makro düzeyde ele alan çalışmalar, Stark'ın "ahlaki topluluklar" tezini ve dinin farklı etkilerini sınamak

için konuya eğilmiş ve seküler ülkelerle seküler olmayan ülkelerde dini bağlılıkla suç arasındaki bağıntının farklı olacağını iddia etmişlerdir. Bazı araştırmacılar ise din ve suç ilişkisiyle ilgili elde edilen değişik sonuçları, ölçme, doğru örnekleme ve uygun istatistiksel modelleme gibi yöntemle ilgili konulara dayanarak izah etmişlerdir. Mikro düzey bağıntının izahı için araştırmacılar, genel gerilim teorisi gibi kuramsal perspektiflerin yanında, sosyalleşme, sosyal öğrenme ve kontrol teorilerine başvurmuşlardır. Bu teorileri test eden araştırmacılar, din ve suç bağıntısını tek yönlü varsaymamış, bunlar arasındaki çift yönlü ya da karşılıklı ilişkileri incelemişlerdir (Kenevir 2017, 336-337).

Kızmaz (2010) da dindarlık ile suç davranışları arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmasında, bu konuda yapılan araştırmaların büyük çoğunluğunda dindarlığın suç üzerinde negatif etkisi olduğu sonucuna ulaşıldığını belirtmiştir. Bu araştırmalarda, dini alanlara katılım gösterme sıklığı arttıkça bireylerin anti-sosyal davranış geliştirme sıklığının azaldığı ifade edilmiştir.

4. Dinin Sosyal Fonksiyonu

Dinin tanımlarından da anlaşılacağı üzere, bir kutsala inanma ve inancın gereklerini yerine getirme gibi iki boyutu olduğu görülmektedir. Din, inanç boyutuyla fert üzerinde bir etkiye sahipken; aynı zamanda toplumsal hayatı düzenleyen kurallar sistemiyle de toplum üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Yani din, bir yandan kişisel hayatı, diğer yandan da toplumsal hayatı düzenleyen değer, inanç ve ibadetlerin bütünüdür. Bu bakımdan dinin hem kişisel yaşamda hem de toplumsal hayatta önemli fonksiyonlara sahip olduğu muhakkaktır.

Günay da (2006a) dinin muhafazakâr fonksiyonu yönüyle toplumsal düzeni sağladığını belirtmiştir. Din, bu fonksiyonuyla, inanç ve kuralları aracılığıyla toplumsal bir kontrol görevi üstlenmektedir. Aynı zamanda, haram-helal, günah-sevap gibi kavramlarıyla ahlaki kuralların belirlenmesindeki temel ölçütleri de sağlamaktadır. Dini pratikler, toplumsal dayanışmayı güçlendiren unsurlardır. Din, dünyayı anlamlandırma fonksiyonu ile ferde ve topluma bir dünya görüşü ve yaşam anlayışı kazandırmaktadır. Özellikle çağımızda yaşanan bilimsel ve teknolojik gelişmeler, insan hayatına pek çok kolaylıklar sağlamasına rağmen; varoluşsal sorulara ve insanın anlam arayışına yanıt vermede yetersiz kalmakta ve insanın iç dünyasında yanıtını aradığı anlamın kaybolmasına yol açmaktadır. Çağımızın başlıca probleminin yaşanan bu anlam kaybı olduğu düşünüldüğünde, din, varoluşun anlamı ve amacına yönelik sunduğu reçetelerle fert ve toplum hayatında yaşanan anlam kaybının oluşturduğu boşluğu doldurmanın bir yolu

olmaktadır (Bahadır 2002). Bundan dolayı din, insandaki anlam arayışının ve anlamlandırmanın temel kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Yine din, insanın karşılaştığı zor ve acı verici durumlarda insana yaşadığı endişeyi azaltan bir anlamlandırma ve yorumlama çerçevesi sunmaktadır (Aydın 2015, 20). Diğer taraftan din; birleştirici, bütünleştirici fonksiyonları bakımından da sosyal kurumlar arasında birçok tamamlayıcı göreve sahiptir. Gerek ferdi gerekse toplumsal kimliğin belirlenmesinde, hızla değişim gösteren toplumdaki kimlik sorunlarının çözümlenmesinde, tamamlayıcı fonksiyonlar büyük bir öneme sahiptir (Günay 2006a, 415).

Din ile toplumun diğer kurumları arasındaki ilişkinin önemine pek çok sosyal bilimci dikkat çekmiştir. Bunlar arasında sistemli olarak araştırma yapanların başında Durkheim ve Weber sayılabilir. Durkheim'in çalışmalarına baktığımızda, onun toplumsal düzenin korunması ve müşterek değerlerin inşasında, dine asli bütünleştirici bir mekanizma görevi yüklediği görülmektedir. Onun, bilhassa dinin suçluluk ve intihar üzerinde etkili bir faktör olduğu yönündeki tespitleri, din ve suç ilişkisini çözümlenme bakımından önem arz etmektedir. Weber'in dinselikle ilgili yaklaşımlarında ise dinin, bireylerin dünyayı anlama biçimleri ve bu anlam çerçevesinde uygulamalar üretmeleri bakımından önemli katkılar sağladığı anlaşılmaktadır (Kızmaz 2005, 190).

5. Din ve Suç İlişkisi

Suçla ilgili çalışmalarda dinin önemli bir etkiye sahip olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Hatta bazı ülkelerde veya bölgelerde gerçekleşen suç olaylarına, dini değerlerin yıpranması veya hakiki bir dini inanç sisteminin olmaması gibi din merkezli açıklamalar getirilerek konuya yaklaşılmış, suç analizlerinde dinin önemini göstermektedir (Kızmaz 2005, 191).

Bu bağlamda din, kuşkusuz inananları için bir otokontrol mekanizması sağlamaktadır. İnsanın çektiği acılarını hafifletmesine, karşılaştığı güçlüklerle manevi bir anlam yüklemesine yardımcı olarak sıkıntılı durumlarını anlaşılır kılmakta ve bu ruh halindeki bir insanın sapma veya suç oluşturabilecek davranışlara yönelmesine mani olmaktadır. Genel olarak toplumlarda suç sayılan davranışların dinde de haram ve günah olarak yasaklanmış olması, bireyi suça yöneltecek davranışlardan alıkoymaktadır. Bunun yanında toplumsal hayatı düzenleyen kurallarıyla din, aile, kardeşlik, vatanseverlik gibi kavramları yüceltmekte; saygı, sevgi, yardımlaşma, komşu hakkı, kul hakkı gibi değerlere vurgu yaparak ahlaki bir sistem oluşturmakta ve insanlar arasındaki

ilişkilere belirli bir nizam getirmektedir. Şüphesiz dinin bu yönleriyle suçu önleyici bir mekanizmaya sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bu anlamda İslam dini de kendine özgü bir inanç ve değerler sistemine sahiptir ve hükümlerinin inananları üzerinde yaptırımları da bulunan bir zorlayıcılığı bulunmaktadır. Bu zorlayıcılığın hem bu dünyaya hem de uhrevi hayata bakan iki yönü bulunmaktadır. Getirdiği hükümlerle sapma gösteren davranışları bu dünyada cezalandırmakta; cennet ve cehennem inancıyla ödül ve cezaya dayanan uhrevi hayata yönelik mekanizmasını kullanarak da sosyal hayatı düzene sokmaya çalışmaktadır.

Dinlerin genelinde suç sayılan davranışların çoğu İslamiyet'te de yasaklanmış olmakla birlikte, İslamiyet'in özellikle alkol ve akli melekeleri işlemez hale getiren maddeleri yasaklamış olması, bunlardan kaynaklı suç işleme potansiyelini de önemli ölçüde engellemektedir. Bu konuda Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB 2020), insanların çok eski tarihlere kadar uzanan içki ve kumar alışkanlıklarının Medine döneminde inen ayetlerle yasaklandığını ve eldeki Tevrat'a ve İncil'e bakıldığında içkinin bu kitaplarda yasaklandığını söylemenin mümkün olmadığını belirtmektedir (DİB 2020, 1: 345-348). İslam dininde ise alkol ve uyuşturucu kullanımı naslarla haram kılınmıştır (Maide 5/90,91; Buhari 1315, 4).

Uyuşturucu kullanımıyla suç arasında kuvvetli bir ilişkinin varlığını destekleyen deneysel bulgular vardır. Yine suçlu davranış üzerinde alkolün etkisini belirleyen araştırma bulguları bulunmaktadır. Mesela; yapılan araştırmalar alkol kullanımının bazı adam öldürme ve şiddet suçlarıyla ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu etmenlerin suç işlemeyi kolaylaştırıcı yahut hızlandırıcı bir işleve sahip olduğu iddia edilmektedir. Din, bu maddelerin kullanımını yasaklayarak, esasında sapma ve suç davranışına yönelmeyi engelleyen bir fonksiyonu üstlenmektedir (Baier 2001, 6; Kızmaz 2010, 29; Kenevir 2017, 356).

Alkol ve madde kullanımının adam öldürme, şiddet suçları, mala karşı suçlar gibi suçlar üzerinde etkili olduğuna (Dönmezer 1994,335; Soyaslan 1998, 87-88) yönelik bulgular söz konusudur. Yine, Dönmezer (1994) alkol ve madde kullanımındaki en önemli sebebin kişideki boşluk hissi olduğunu ve özellikle de adam öldürme suçlarında alkolün etkisinin bariz şekilde tespit edildiğini belirtmektedir.

Söz konusu boşluk hissini tatmin edilmesinde de dinin önemli bir işleve sahip olacağı söylenebilir. Bu yönüyle de din, bireye bir yaşam gayesi sunarak, insanın yaşayacağı manevi boşluk ve ruhsal bunalımlarda, manevi bir tutanak görevi

üstlenerek sapma ve suç davranışlarına giden yolu tıkayacaktır.

İslam dini, ticarete faizi, tefeciliği ve haksız kazancı yasaklamış; bunun yerine insandaki kazanma isteğini, toplumdaki çatışma ve gerilimleri engelleyecek çalışma, helal kazanç ve alın teri üzerine inşa etmiştir.

Kan davaları İslamiyet'in yasakladığı diğer bir olgudur. Herkesin kendi adaletini sağlamaya çalıştığı bir kaos ortamından toplumu kurtararak cezalandırma yetkisini devlete yani hukuk erkine vermiştir. Kısacası, İslamiyet insanda suça neden olan dürtüleri, istek ve hevesleri, dinin ve toplumun kabul edebileceği standartlara dönüştürerek bireyi ve toplumu suça karşı koruma görevini yerine getirmektedir. İslamiyet'teki "İyiliği emretme, kötülükten men etme" düsturu bu durumu çok iyi bir şekilde özetlemektedir.

Suç ile din ilişkisini tespit etmeye yönelik yapılan sosyolojik kuramlara baktığımızda ise bunlar içerisinde özellikle dikkat çekenlerin; sosyal kontrol, sosyal öğrenme, fonksiyonalist kuram, rasyonel tercih kuramı ve dinsel ekolojik kuram olduğu görülmektedir

5.1. Sosyal Kontrol Kuramı

Bu kuram, insan davranışının kontrolü ve bu kontrolle ilgili unsurlar ve kurumsal süreçler üzerine odaklanmaktadır. Buna göre sosyal kontrol teorisi; bireyin davranışını büyük oranda oluşturan ve şekillendiren aile kurumu, arkadaş grubu ilişkileri, eğitim ve okul faktörleri, inanç ve değer yapıları gibi unsurları merkeze alan bir yaklaşım sergilemektedir. Başka bir ifadeyle bu teori, insanların toplumdaki norm, değer ve kurumlara olan bağlılığına ve bu bağlılığın oluşturduğu sosyal kontrol olgusuna dayanmaktadır. Bu kurama göre; kişi ya da toplum üzerinde sözü edilen sosyal kontrolün yetersizliği ve başarısızlığı, suç davranışının oluşumunda önemli bir koşuldur. Bu nedenle kuram, kişinin grup veya toplum içerisindeki uyumcu yapısını azaltan ya da tamamen yok eden etmenlerin ve ilişkilerin tanımlanmasına yoğunlaşmaktadır. Buna göre; kişinin okul, aile, arkadaşlık ve din gibi geleneksel kurumlara olan bağlılık derecesi ne kadar yüksek veya kuvvetli olursa, bireyin suça yönelme ihtimali de o derecede düşük olur. Özetle bu teori, suçluluğu kişinin toplumsal norm ve değerlere olan bağlılığının azalması veya gevşemesiyle açıklamaktadır (Kızmaz 2005,192).

Bu anlamda, insanların dini inançları ya da dindarlık düzeyleri de toplumla olan bağlarını güçlendirici bir etkiye sahip olduğundan ve bireyde bir otokontrol sağlaması nedeniyle de davranışları üzerinde belirleyici olduğundan; suçluluk üzerinde

de caydırıcı bir etkisinin olacağı öngörülebilir.

Sosyal kontrol kuramları içerisinde, Hirschi'nin "Sosyal Bağ" teorisi önemli yer tutmaktadır. Hirschi'ye göre, kişinin okul, aile, arkadaş grubu ve işyeri gibi sosyal kurumlarla olan ilişkileri güçlü olduğunda; kişi, suç davranışının toplumdaki konumunu zedeleyeceğinden endişe duyar ve bu tarz davranışlarda bulunarak, güvenilirliğini, sosyal ilişkilerini ve mesleğini kaybetme riskini göze almaz. Ona göre suça neden olan şey, bireyin toplumsal ilişkilerinin zayıflamasıdır (akt. Balamir 1999, 43).

Hirschi, kişinin sosyalleşmesi ve toplumla bağ kurmasını sağlayan dört asli bağdan söz eder. Bunlardan biri de "inanç" tır. Diğerleri ise, bağlılık, taahhüt ve katılımdır. Buna göre inanç, toplum tarafından benimsenmiş olan ve insanları bir arada tutan değerler sistemine olan inancın azalması ile bireyin suç işleme ihtimalinin de artmasını ifade eder. Yine de insanlar, iyi ve doğru olan ile toplum tarafından istenen davranışlara dair müşterek değerleri paylaşıyorlar bile, taşıdıkları inanç kurallarını çiğneyebilmektedirler. Hirschi'ye göre, bireyin hırsızlığın yanlış olduğunu bildiği halde yine de hırsızlık yapmasının sebebi, tüm fertlerin aynı oranda inanç sahibi olmamasında yatmaktadır. Diğer bir değişle inancın derecesi yahut yoğunluğu kişiden kişiye değişebilmektedir. Hirschi'ye göre, diğer asli bağlardan olan "bağlılık", bireyin çevresindeki insanlara verdiği değer oranında, o kişilerin beklentilerini ve düşüncelerini de önemsemesi ve uyum davranışı göstermesidir. Bu ise, bireyin suç işleme riskini azaltıcı bir etkidir. "Taahhüt", bireylerin kurallara ve kanunlara riayet etmesini sağlayan ve onları suç işlemekten alıkoyan şeyin sahip olduklarını kaybetme korkusu olduğu şeklinde açıklanır. Bu anlamda cezaevine girmek, birey üzerinde elde ettiği tüm kazanımları kaybetme korkusu yaratacağından; bu korku onu suçtan uzak tutmaktadır. "Katılım" ise bireyin; sosyal faaliyetlere katılımı ve meşru işlerle meşgul olması, zaman ve enerjisinin çoğunu bu yöne kanalize etmesi nedeniyle suç davranışına yönelecek vaktinin, fırsatının ve enerjisinin kalmaması olarak açıklanmıştır (Hirschi 2004, 17-18).

Bununla birlikte sosyal kontrol kuramcıları arasında dinin suç üzerindeki etkisi hususunda değişik görüşlere sahip olanlar bulunmaktadır. Bazı kuramcılara göre, dinin suç üzerindeki caydırıcılığı, kişinin dini yaşama seviyesine, biçimine ve yoğunluğuna paralel olarak değişkenlik göstermektedir. Bu nedenle de dindarlığın güçlü olmasının bireyi suç işlemeye karşı daha fazla koruduğunu öne sürerler. Bir başka grup da bu etki şeklinin direkt olmasından ziyade aile ve arkadaş grubu gibi farklı değişkenler üzerinden gerçekleştiğini öne sürmüşlerdir. İlk yaklaşım

dinin suç üzerindeki etkisini direkt, ikincisi de bu etkinin dolaylı olarak gerçekleştiğini varsaymıştır. Burkett ve White'a göre, suç üzerinde dinin caydırıcı etkisi, toplumların sekülerlik ve dindarlık düzeylerine göre değişiklik göstermektedir. Onlara göre, seküler değerlerin, ahlak ve din ile ters düşen davranışları olumsuzlamada başarısız ya da yetersiz kalması durumunda din etkili bir unsur olarak öne çıkmaktadır (akt. Cochran ve Wood 1994: 94). Kızmaz'a (2005, 194) göre bu yaklaşım, seküler değerler ile dinin sağladığı toplumsal kontrol fonksiyonunun aynı şekilde sağlanabileceği varsayımını temel almaktadır. Bu yüzden, dinin suçluluk üzerindeki caydırıcı etkisinin, sekülerizmin belirsiz bir tutum sergilediği veya seküler denetimin yetersiz olduğu toplumlarda daha fazla görüldüğü iddia edilmiştir.

Shoemaker'a göre ise, dinin suçlulukta etkisi seküler unsurlardan daha baskın olmadığı gibi, suçlulukta hiçbir etkisinin olmadığı iddiası da gerçekçi değildir. Ona göre de son zamanlardaki çalışmaların çoğu, suçlulukla din değişkenleri arasında bir bağlantının bulunduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Shoemaker, dinin etkinliğini halen devam ettirdiğini ve seküler yaptırımların da muğlak bir tutum sergilediği toplumlarda, böylesi bir bağlantıdan bahsetmenin daha mümkün olduğu düşüncesini savunmaktadır (Shoemaker 1990, 189).

Görüleceği üzere, sosyal kontrol teorisi açısından toplumsal değerlere ve kurumlara olan bağlılığın güçlü veya zayıf olması, suç davranışının şekillenmesinde önemli bir belirleyici etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Şüphesiz ki din de bireyi suçtan alıkoyan önemli bir kurum olarak, kişinin toplumsal değerler ve kurallar ile olan bağını güçlendirecek ve suçtan alıkoyacak bir fonksiyona sahiptir. Bu anlamda, din ve dindarlığın bireyi suçtan uzak tutacağını söylememiz mümkün olacaktır.

5.1. Sosyal Öğrenme Teorileri

Temelleri G. Tarde'nin geliştirdiği "taklit yasaları"na dayanan sosyal öğrenme kuramları suçu; arkadaş grupları, ayırıcı güçlendirici etkenler ve normatif değerler merkezinde analiz etmektedir. Bu kuram özellikle ergenlik çağındaki arkadaş etkisinin önemini vurgulamaktadır. Buna göre; ergenlik çağında arkadaş etkisi ana babaların etkisinden daha öncelikli olmakta yahut ailenin etkisine oranla daha güçlü bir etkiye sahip olmaktadır. Böylece gençler, arkadaş grubu içerisinde karşılaştığı normatif tanımlamalar ve ayırıcı pekiştiriciler sayesinde suça yönelmektedirler (Sutherland ve Cressey 1978, 81-82; Akers 1999, 67; Kızmaz 2005, 196; Akers ve Jensen 2010, 56-57; Siegel 2012, 192).

Din/dindarlık ve suç ilişkisini çözümleyen suç kuramları içinde bu ilişkiyi ağırlıklı bir şekilde ele alan kuramlar sosyal kontrol ve sosyal öğrenme teorileridir. Bu teoriler kapsamında gerçekleştirilen araştırmalar, dindar gençlerin kilise ve diğer dini kurumlar çevresinde sosyalleştikleri ve dinsel bağlılığın bu şekilde oluştuğunu göstermektedir. Böylece, dindar gençlerin davranış kalıpları, dini yaptırımlar tarafından şekillendirilmektedir (Johnson vd. 2001, 24).

Sosyal öğrenme kuramları içinde yer alan ayırıcı birleşimler ve referans grubu teorilerine göre, kişilerin davranışları üzerinde sosyal gruplar etkili olmaktadır. Ayırıcı birleşimlerin yaklaşımı, dinin sosyal seçim ve sosyalleşme vasıtasıyla suç üzerinde caydırıcılığı olduğu yönündedir (Burkett 1993). Sosyal seçim perspektifine göre, din/dindarlık, dindar özellikler gösteren arkadaş grubunun seçilmesinde etkili olmaktadır. Burada, suçluluk üzerinde din ya da dindarlığın etkisi, arkadaş grubunun seçilmesinde üstlendiği rol üzerinden kurulmuştur. Sosyalleşmenin bir ögesi olarak ise din, dini özellik taşıyan arkadaş grubunun olumlu pekiştirmeler vasıtasıyla kişilerin dini davranışlarda bulunmalarını sağlayarak suç üzerinde caydırıcı etkiye sahip olmaktadır (Burkett ve Warren 1987). Referans grup teorisine göre, aynı referans gruplarında bulunan kişilerin, birbirleriyle benzer bir geçmişi ve inanç sistemini paylaşmaları nedeniyle, tutum ve davranışlarında da birbirlerinden etkilendiklerini varsaymaktadır. Gruptaki kişiler, davranışlarını birbirleri üzerinden karşılaştırarak ahlaki davranışlar sergileme gereği duyarlar. Bu nedenle, referans grubu kendi içinde, grupsal bir kontrole dönüşerek suç üzerinde caydırıcı olmaktadır (Bock vd. 1987, 91-92).

Suçluluk ile din ilişkisini ele alan önemli kuramlardan olan sosyal öğrenme teorilerinin, özellikle bireyin üyesi olduğu sosyal grubun davranış kalıplarını benimsemesi ve buna uygun davranışlar geliştirdiğini vurgulaması dikkate değerdir. Zira grubun suç yaratan bir yapıda olması, suçluluğu artırıcı bir etken olarak değerlendirilebilirken, grubun dini bir hüviyete sahip olması ise tam tersine sapma ve suç davranışı oluşturacak yönelimleri olumsuzlaması açısından suç üzerinde caydırıcı bir etkiye sahip olacaktır. Bununla birlikte, dini grubun toplum tarafından genel kabul gören bir niteliğe sahip olması halinde, üyelerin topluma uyan davranışları sergilemesi noktasında, grup üzerinde adeta manevi bir baskı oluşacak ve üyeler tarafından sapma ve suç davranışı gerçekleştirilmemek için azami gayret gösterilecektir. Yani toplumun dini gruptan olumlu davranış gösterme beklentisi yükseldikçe, grup üyelerinin bu beklentiye uygun olarak sapma veya suç davranışlarının azalacağı öngörülebilir. Böylelikle, gerek akran gruplarının

seçiminde gerekse sosyalleşme süreçlerinde dini grupların aktif rol oynaması bireyi suçtan alıkoyan bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinin/dindarlığın aynı zamanda grup üyelerinin davranışları üzerinde referans kaynağı olması, kendi aralarında davranış ilkelerinin oluşmasına bu ilkelere göre grup üyelerinin birbirlerinin davranışlarını denetlemesine imkân tanıyacağı gibi bu alanda da yine hem grup beklentisinin hem de toplum beklentisinin yüksek olmasının sapma veya suç davranışında caydırıcı etkiye sahip olacağı söylenebilir.

5.3. Fonksiyonalist Teori

Fonksiyonalist teoriye göre, toplumsal yapıların herhangi birinde ortaya çıkan bozukluk, diğerlerine de tesir edecektir. Bu kuram, toplumu, değer ve normlar etrafında müşterek bir uzlaşma ile birliktelik kurmuş bir yapı şeklinde görmektedir. Dolayısıyla suç da toplumsal yapıların herhangi birinde ortaya çıkmış bir patolojidir (Wallace ve Wolf 2004, 22-27).

Fonksiyonalist teorinin ayırt edici özelliği, "toplumsal bütünleşme" olgusunu merkezde konumlandırmış olmasıdır. Bu yaklaşımının kurucularından ve en önemli temsilcilerinden biri olan Durkheim, dinin toplumda bütünleştirici bir rol üstlendiği görüşünü savunmaktadır. Yine dinin bu rolünün, sapmanın ortaya çıkmasını önemli ölçüde engellediği ifade edilmektedir. Bu kapsamda Durkheim'a göre bireyle din arasındaki ilişki ne kadar güçlüyse, sapma eyleminin gerçekleşme ihtimali de o derecede az olmaktadır. Bu bağlamda Stack ve Kanavy (1983) elli ülkeden toplamış oldukları verileri analiz ettikten sonra Katolikliğe olan bağlılıkla cinsel saldırı suçları arasındaki ilişkinin ters yönlü olduğunu saptamışlardır. Bunu ise, Katoliklikte, evlilik öncesi cinsel ilişki, doğum kontrolü ve kürtaj gibi konulara getirilen sıkı düzenlemelerle açıklamışlardır. Sonuç olarak dini kurallardaki bu tarz düzenlemelerin cinsel saldırı suçunda caydırıcı olduğunu belirtmişlerdir (Stack ve Kanavy 1983, 672- 673).

Dinin özellikle getirdiği ahlaki unsurlar vasıtasıyla toplumsal bütünleşmeyi sağlayıcı rolü, dindar bireylerin toplumla uyumlu davranışlar sergilemesinde önemli bir işlev görmektedir. Bununla birlikte bir normsuzluk ve ahlaki düzensizliği ifade eden anomi halinin oluşmasını engellemesi açısından da din önemli bir fonksiyonu icra etmektedir. Zira anomi, sapma davranışını ortaya çıkaran en önemli etkenlerden biri olarak görülmektedir. Bu yönüyle bakıldığında din/dindarlık suçu önleyici bir fonksiyona sahip olabilmektedir.

5.4. Rasyonel Tercih Kuramı

Bu kuram, kişinin davranışlarını gelişi güzel bir şekilde değil, belli bir zihni süreç içinde, birtakım muhasebelerin ardından gerçekleştirdiği varsayımına dayanmaktadır. Kişiler bu muhasebelerinde, hangi eylemlerinin kendilerine zevk veya kar sağlayacağı, hangilerinin ise acı veya zarar vereceğini dikkate alırlar. Burada kişi, doğasının bir gereği olarak kendisine yarar sağlayacak olana meyledecektir. Bunun yanı sıra bireyin eylemleri üzerinde fayda-zarar değerlendirmesi yaparken, toplumsal kurumlar ve kısıtlı kaynaklar olmak üzere iki tür sınırlılık söz konusudur. Toplumsal kurumların sınırlayıcılığı, belli davranışların cesaretlendirilmesi, belli davranışların da engellenmesi için olumlu ve olumsuz yaptırımlar olarak bireyin karşısına çıkmaktadır. Burada rasyonelleştirme kuramı, suçlu davranışı akılcı bir çıkarsamanın ürünü olarak ele alır. Buna göre, birey yararına olacağını ümit ettiği suç davranışından, ancak işleyeceği suç nedeniyle alacağı muhtemel cezanın daha fazla olması durumunda vazgeçecektir. Dolayısıyla ceza, suçu yarar sağlayıcı akılcı bir davranış olmaktan çıkararak suçlu davranış üzerinde caydırıcılığı olan bir fonksiyon üstlenecektir (Wallace ve Wolf 2004, 345-348).

Kuram, daha çok suç ile karşılığında verilecek ceza miktarını önceleyen bir yaklaşım sergilemektedir. Bu durumda suç, daha çok hukuki bir tanımlama olarak görülmekte, suçun nasıl ortaya çıktığı ya da insanların niçin suç işlediğine, nasıl suçlu olduklarına dair açıklamalarla ilgilenmemektedir. Rasyonel tercih kuramının en bariz özelliği, suça karşı en ağır cezaları öngörmesidir. Kuram, din ile suç arasındaki ilişkiyi, önemli oranda dinin öngördüğü ödül ve ceza sistemi üstünden kurmaktadır. Ayrıca kuram, dindarlığın içselleştirilmesi yoluyla dini merkezli bir yaşantının veya yoğun şekilde dini faaliyetlerde bulunmanın suça karşı bireyde oluşturacağı utanma duygusuyla caydırıcı etkisi olacağını ileri sürmektedir (Akers 1999, 65; Baier 2001, 4; Kızmaz 2005, 198).

Dinler, ödül ve ceza sistemlerini genel olarak öbür dünya üzerine kurmakta, inananlarına da bunu telkin etmektedir. Dolayısıyla bu şekildeki bir öğretiyi kabullenme de ancak inanma ve dindarlıkla ilgilidir. Bu bağlamda dindarlık, bireyin suç işlemesinde öbür dünyada alacağı mükâfat ve cezaları düşünerek suçtan vazgeçmesi üzerinde etkili olacaktır. Bu yaklaşımın da dindar toplumlarda seküler toplumlara oranla daha geçerli olacağı söylenebilir. Toplumumuzda aynı durumda olmalarına rağmen; niçin bazı kişilerin suç işlemedikleri şeklinde sorulan sorulara, çoğu insanın dini referanslara yaptığı göndermelerle açıklama getirmesi suç ile din arasındaki ilişkinin

bir ispatı olarak karşımıza çıkmaktadır (Johnson vd. 2001, 22; Kızmaz 2005, 190; Zuckerman 2009, 955; Güllü ve Can 2014, 215; Zuckerman 2014).

Bireyin dindarlığı, dini hayatının merkezine konumlandırması ve dini faaliyetlerinin yoğunluğu, beraberinde kişide suça karşı bir utanma hissi gelişmesine vesile olmaktadır. Bununla birlikte işleyeceği suça karşılık alacağı cezanın da kesinliği konusundaki kat'î inancı onu suçtan alıkoymaktadır (Baier 2001, 4).

Görüleceği üzere rasyonel tercih kuramı, din ile suçluluk arasındaki bağıntıyı, dinlerin getirmiş olduğu ceza ve mükâfat mekanizması üzerinden kurmaktadır. Dolayısıyla bu kurama göre suç davranışının, dini bağları güçlü olan bireylerde zayıf olanlara, dindar toplumlarda ise seküler toplumlara oranla daha az olacağı öngörülebilir. Ayrıca kuram, suçun çok cazip bir seçenek halini aldığı hatta yakalanma riskinin dahi olmadığı durumlarda, bazı insanların neden suç işlemediklerine dair açıklamayı da yine Allah korkusu ve ahiret inancı gibi kavramlar üzerinden kurmaktadır. Buna göre dindarlığın kişiyi çoğu durumda suçtan alıkoyan bir unsur olacağı söylenebilir.

5.6. Dini Ekolojik Kuram

Ekolojik kuramlar, suçu, çevrenin değişimiyle beraber ortaya çıkan sosyal değişimin bir işlevi olarak açıklamaya çalışırlar (İçli 2007, 103). Ekolojik kuramlarla beraber suç açıklamalarındaki ilgi, belirli tip niteliklere sahip insanlardan, belirli tip niteliklere sahip bölgelere doğru yönelmiştir (Dolu 2010, 204).

Ekolojik kuram, dinin suç eylemi üstündeki caydırıcı etkisinin, sapmayı yasaklayan toplumsal norm ve değerlerin büyük oranda kabul gördüğü toplumlarda söz konusu olduğunu söylemektedir. Buna göre, suç davranışını olumsuzlayan değerler ile suçluluk ters bir ilişki göstermektedir. Dinsel ekolojik kuram, din olgusunu, psikolojik bir özellik olarak değil, grupsal ve sosyal bir özellik olarak resmetmektedir (Chadwick ve Top 1993, 52).

Stark, dinin sapma ve suçu engellemedeki rolünün kişinin kendi dindarlığından daha çok onun sahip olduğu akran gruplarının dindarlığıyla bağıntılı olduğunu belirtmektedir. Diğer bir deyişle, dini kuralların geçerli olduğu "ahlaki toplumlarda" dindarlık suç üzerinde negatif etkiye sahiptir. Dindarlık, bu toplumlarda etkili bir toplumsal bağ ögesi olarak görülmektedir (akt. Benda 1995, 448).

Dinsel ekoloji kuramı, toplumları genel olarak "seküler toplumlar" ve "ahlaki toplumlar" olarak ikiye ayırmakta ve dinin suç üzerindeki etkisinin de farklı toplumlarda farklı sonuçları olduğunu iddia etmektedir. Başka bir deyişle, bu toplumlarda

dindarlık ve suç ilişkisi, toplumun dini yaşantı düzeyi ve ahlaki sekülerleşme seviyesine bağlı olarak izah edilmektedir. Stark, kilise üyeliği ve kilise faaliyetlerine düzenli olarak katılma oranının yüksek olduğu yerleri “ahlaki topluluklar”, kilise üyeliğinin düşük olduğu bölgeleri ise “sekülerleşmiş toplumlar” şeklinde tanımlamaktadır. Sonuç olarak, Stark’a göre bu iki topluluk biçiminde dinin etkisi farklı olmaktadır. Ahlaki topluluklarda, dini faaliyetlere katılım ile suç arasındaki bağıntı negatif ilişki olurken, seküler toplumda ise bu bağıntı tespit edilememektedir. Yani seküler toplumlarda din/dinsellik kişi üzerinde az etkili olmakta ya da hiç etkili olmamaktadır (Johnson vd. 2000, 34).

Burkett ve White (1974), seküler norm ve değerlerin sapma davranışlarıyla ilgili belirli bir tavır sergileyemediği toplumlarda, özellikle dinselliğin suçluluk üzerinde gerçek bir etkisi olduğunu belirtmektedir. Gençler/ergenler tarafından alkol tüketilmesi gibi asketik değerleri çığneyen – seküler değerlerle tutarlı şekilde zıt olmayan- eylemler, şahsa ya da mala yönelik suçlarla kıyaslandığında daha çok dinsellik tarafından belirlenmektedir. Son zamanlardaki araştırmaların da bu görüşü desteklediği görülmektedir (Benda 1995, 447).

Title ve Welch (1983) ise, araştırmalarında, en azından belirli şartlar altında dini faaliyetlere katılmanın sapmayı engelleme yönünde güçlü bir eğilim ortaya koyduğunu savunmuşlardır. Onlar, dindarlık/dinselliğin “seküler sosyal çözülmenin” yaygın olduğu ya da “normalde sapmayı engelleyici sistemlerin bulunmadığı toplumlarda” maksimum düzeyde caydırıcı/engelleyici bir etkiye sahip olduğunu belirtmişlerdir (akt. Douglas ve Raymond 1986, 89). Title ve Welch yaygın bir normatif belirsizliğin, genelleşmiş düşük bir arkadaş uyum algılamasının, zayıf bir sosyal uyumun ve düşük seviyede kilise etkinliklerine katılımın olduğu toplumlarda, uyum sağlayıcı fonksiyonu ile dinin çok büyük bir etkiye sahip olduğunu belirtmektedirler. Dinin buradaki toplumsal uyum fonksiyonu, bireylerin davranışları üzerinde önemli etkilere sahip olmaktadır. Dolayısıyla dindarlık, sapmayı engelleyici sistemlerin bulunmadığı yerde, toplumsal uyumu ve düzeni apaçık bir şekilde vurgulayan özelliğiyle önemli bir etkiye sahip olmaktadır (Pettersen 1991, 280).

Dinsel ekoloji kuramı, dinsel katılım ve dini bağlılık düzeyi yüksek olan toplumlarda ya da seküler değerlerin çözüldüğü toplumlarda dinin suçluluk üzerindeki etkisinin daha fazla olacağını ileri sürmektedir. Aynı şekilde bu kurama göre, seküler mekanizmaların işlerliğini kaybettiği veya sapma davranışı üzerinde net tanımlar yapamadığı durumlarda, dinin bireyler üzerinde suçtan alıkoymucu etkisi artmaktadır (Kızmaz 2005, 203).

Bireyin, dini bağlılık düzeyi yüksek bir çevrede yaşaması ve yaşadığı çevrenin normlarına uyum sağlaması, sapma davranışı üzerinde önemli ölçüde engelleyici etki oluşturacaktır. Her şeyden önce böyle bir ortam, bireyi suç işleyeceği mekânlardan uzak tutacaktır. Bireyin yaşadığı çevrenin ve sahip olduğu akran grubunun dini duygularla geliştirdiği suçun ahlaki olmadığına dair tutumu, aidiyet hissi taşıyan birey üzerinde de aynı etkileri uyandıracaktır. Dolayısıyla dinselliğin böylesi sosyal gruplarda ve topluluklarda, suçtan caydırıcı bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Aynı şekilde toplumdaki komformist yapıyı oluşturan seküler değerlerin aşındığı, anlamını kaybettiği ve sapma riski oluşturacak ortamlara ilişkin net kurallar geliştiremediği durumlarda, din, uyum sağlayıcı işlevi ile önemli bir rol üstlenmektedir. Burada da din, toplumsal bütünleşmeyi sağlayan bir unsur olarak sapma ve suç oluşturabilecek davranışlarda önleyici bir etkiye sahip olmaktadır.

6. SONUÇ VE TARTIŞMA

Suçla ilgili yapılan çalışmalarda din/dindarlık ve suç ilişkisi tartışılan bir konu olmuştur. Bu yönüyle dindarlığın suç üzerinde etkili olup olmadığı, diğer bir deyişle suçu engelleyici bir fonksiyonun bulunup bulunmadığı konusuna kriminoloji tarihinde bazı araştırmalarda yer verildiği görülmüştür. Bunlardan ilki olan Hirschi ve Stark tarafından 1969 yılında yapılan Cehennem Korkusu ve Suçluluk adlı çalışmada dindarlık ve suç ilişkisi ele alınmış ve ikisi arasında bir ilişki belirlenememiştir. Bu çalışma, konu üzerinde diğer araştırmaların da bir bakıma tetikleyicisi olmuş ve ileriki dönemlerde gerek makro gerekse mikro düzeyde gerçekleştirilen çalışmalar dindarlık-suçluluk ilişkisine odaklanmıştır. Bu anlamda geliştirilen kuramlardan sosyal kontrol kuramı, suç olgusunu okul, aile ve din gibi birtakım toplumsal kurumlara, değer ve inançlara bağlılık düzeyine göre analiz etmiştir. Buna göre zayıf bağlılık düzeyi suçlulukta önemli bir etken olurken; bağın güçlü olması ise suç üzerinde caydırıcı etki oluşturmuştur. Sosyal öğrenme kuramına göre suç, arkadaş grupları içerisinde ve sosyal etkileşim sürecinde öğrenilen bir davranış olduğundan; bu kuram, dindarlık düzeyi yüksek bir grubun üyesi olmanın suçu engelleyici bir etkiye sahip olduğunu vurgulamıştır. Fonksiyonalist kuram, dinin toplumsal bütünleşmeyi sağlayıcı ve sapmayı engelleyici işlevi üzerine yoğunlaşarak, dindar bireylerde sapma ve suç davranışlarının daha az görüleceğini öne sürmüştür. Rasyonel seçim teorisi, suçu kar-zarar üzerine temellendirmiş ve inanan bireylerin işleyecekleri suçtan elde edeceği kar ile ahirette karşılaşacakları ceza üzerinden rasyonel bir çıkarsama yaparak eylemlerini düzenlediklerini iddia etmiştir. Buna göre dindar bireylerin

karşılaşacakları ceza karşısında kendi tercihleri ile suçtan vazgeçeceklerini savunmuştur. Dinsel ekolojik kuram ise, dinin seküler toplumlarda ve dindar toplumlarda farklı etkiye sahip olduğunu öne sürmüş ve ahlaki toplumlar olarak tanımladığı dindar toplumlarda dinin suç üzerindeki caydırıcı etkisinin daha fazla olacağını öne sürmüştür.

Söz konusu suç kuramları değerlendirildiğinde, genellikle bireylerin toplumsal kurumlara olan bağlılık düzeyleri ile suç eğilimleri arasında ilişki kurulduğu görülmektedir. Bağlılık düzeyi yüksek olan ve dinsel faaliyetlere katılan bireylerde sapma ve suç eğilimi daha az görülürken, zayıf bağlılık düzeyinde daha fazla görülmektedir. Aynı durum dinin sosyal etkileşim süreçlerinde etkin olduğu durumlar için de geçerli olmaktadır. Bireyin, dinin/dindarlığın etkili bir unsur olduğu topluluklarda ve akran gruplarında sosyalleşmesi, onu suça karşı korumaktadır. Zira hukukun suç saydığı çoğu eylem din tarafından da suç sayılmakta ve olumsuzlanmaktadır.

Dinin toplumsal bütünleşmeyi sağlayan değerlerinin baskın olduğu dindar toplumlarda veya bu bütünleşmeyi sağlayan seküler değerlerin yıprandığı yahut anlamını yitirdiği toplumlarda, din, bütünleştirici bir unsur olarak belirginleşmekte ve suça karşı caydırıcı etkisi daha hissedilir olmaktadır. Böylesi durumlarda, toplumda, dindar bireylerden toplumun genel değerlerine uyma davranışını daha fazla sergilemeleri beklentisi oluşacağı öngörülebilmektedir. Yani toplumda, dindar insanların suç işlemeyeceğine yönelik bir beklenti oluşacaktır. Bu beklenti, aynı zamanda bir baskı unsuru olarak bireyin davranışları üzerinde etkili olacağından; dindar insanların sapma ve suç

davranışlarına karşı daha fazla dikkat edeceği söylenebilir. Çünkü söz konusu sapmalar bireyin toplumda güven ve itibar kaybı yaşamamasına neden olacaktır. Bu yönüyle de dindarlık suç üzerinde caydırıcı bir etkiye sahip olacaktır.

Dinin suçtan caydırıcı yönleri yanında bazı suçların özellikle dini bir kılıfa büründürülerek işlendiğini de söylemek gerekir. Özellikle Ülkemizdeki namus cinayetleri, kadına karşı şiddet suçları, kan davaları gibi suçların dini bir meşruiyet zeminine oturtulmaya çalışıldığı görülmektedir. Özellikle kadına karşı şiddet olaylarının Kur'an ayetlerine, kan davalarının ise dinin tanıdığı olduğu kısas hakkına dayandırılması, üzerinde tartışılması ve yanlış bilgilerin düzeltilmesi gereken konular arasındadır. Toplumumuzda önemli bir sorun alanı oluşturan bu konuların, dini kılıfını teşkil eden söylemlerden arındırılması bu suçların azaltılmasında önemli katkılar sağlayacaktır.

Netice itibarıyla toplumsal bir olgu olan suç, her şeyden önce diğer toplumsal olaylar gibi tek bir nedene bağlı olarak açıklanamaz. Ancak bazı olaylarda bir faktör daha baskın olarak görülebilir. Din/dindarlık da suç üzerinde belirgin bir etkiye sahip olmakla birlikte sosyolojik olarak diğer faktörlerle birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada da din/dindarlık diğer toplumsal kurumlarla birlikte ele alınarak suçluluk üzerindeki etkisi gösterilmeye çalışılmıştır. Buna göre din, özellikle dindarlık ve dini bağlılık düzeyi yüksek bireylerde, dindar topluluk veya gruplarda ve makro düzeyde "ahlaki toplumlarda" suçta caydırıcı bir faktör olarak karşımıza çıkmıştır.

KAYNAKLAR

- Akers, R. L. (1999). "Social Learning and Social Structure: Reply to Sampson, Morash, and Krohn". *Theoretical Criminology*, 3 (4): 477-493.
- Akers, R. L., Jensen, G. F. (2010). "Social Learning Theory: Process and Structure in Criminal and Deviant Behavior". *The SAGE Handbook of Criminological Theory*. 56-72.
- Aydın, C. (2015). "İnsanın Anlam Arayışı İle Yeni Çağ İnanışları Arasındaki İlişki". *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi. Samsun-Türkiye.*
- Aydın, C. (2023). "Ebeveynlerin Dini Tutumlarının Çocuk Ruh Sağlığı Üzerindeki Yansımaları". *Değişen Dünyada Aile. XII. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu, Bildiriler Kitabı. 127-141.*
- Bahadır, A. (2002). *İnsanın Anlam Arayışı ve Din: İnsan Yayınları. İstanbul-Türkiye.*
- Baier, C. J. (2001). "If You Love Me, Keep My Commandments: A Meta-Analysis of The Effect of Religion On Crime". *Journal of research in Crime&Delinquency*, 38 (1).
- Balamir, R. (1999). "Suç Teorileri İçinde Chicago Okulunun Yeri ve Önemi". *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi. Ankara-Türkiye.*
- Benda, B. B. (1995). "The Effect Religion on Adolescent Delinquency Revisited". *Journal of Research in Crime &Delinquency*, 32 (4): 446- 448.
- Berger, P. L. (2000). *Kutsal Şemsiye: Rağbet*

Yayınları. İstanbul-Türkiye.

Bock, E. W., Cochran, J., Beeghley, L. (1987). "Moral Messages: The Relative Influence of Denomination on the Religiosity-Alcohol Relationship", *The Sociological Quarterly*, (28): 89-103.

Buhari (1315). el-Câmi' u'ş-şahîh. I-VIII. İstanbul-Türkiye.

Burkett, S., Bruce, W. (1987). "Religiosity, Peer Associations, and Adolescent Marijuana Use: A Panel Study of Underlying Causal Structures". *Criminology*. (25): 109-131.

Burkett, S. (1993). "Perceived Parents 'Religiosity, Friends' Drinking, and Hellfire: A panel of Study of Adolescent Drinking" *Review of Religious Research*, (35): 134-154.

Chadwick, B. A., Top, B. L. (1993). Religiosity and Delinquency Among LDS Adolescent. *Journal For Scientific The Study of Religion*, 32 (1): 51-67.

Cochran, J. K., Wood, P. B. (1994). "Is The Religiosity-Delinquency Relationship Spurious? A Test of Arousal and Social Control Theories". *Journal of Research in Crime&Delinquency*, 31 (1): 32-92.

Diyanet İşler Başkanlığı [DİB] 2020. "Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir". (I. Cilt): Diyanet İşler Başkanlığı Yayınları. Ankara-Türkiye.

Dönmezer, S. (1994). *Kriminoloji* (8. Baskı): Beta Basım Yayım. İstanbul-Türkiye.

Dolu, O. (2010). *Suç Teorileri: Teori, Araştırma ve Uygulamada Kriminoloji*. (2. Baskı): Seçkin Yayınevi. Ankara-Türkiye.

Douglas, S. M., Raymond. P.H (1986). "Religion and Delinquency: Cutting Through The Maze". *Social Forces*, 65 (1): 87-105.

Foucault. M. (1992). *Hapishanenin Doğuşu* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay): İmge Kitabevi. Ankara-Türkiye.

Güllü, İ., Can, M. A. (2014). "İslam Dininin Suça Bakışı ve Suçu Önlemeye Yönelik Yaklaşımları Üzerine Bir Analiz". *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* (3): 212-216. <https://doi.org/10.18493/kmusekad.14078>.

Günay, Ü. (2006a). *Din Sosyolojisi: İnsan Yayınları*. İstanbul-Türkiye.

Günay, Ü. (2006b). "Dindarlığın Sosyolojisi" *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi: Karahan Kitabevi*. Adana-Türkiye

İçli, T. (2007). *Kriminoloji* (7. Baskı): Seçkin Yayınevi. Ankara-Türkiye.

Johnson, B. R., Jang, S. J., Larson, D. B., De Li, S. (2001). "Does Adolescent Religious Commitment Matter? A Reexamination of the Effects of Religiosity on Delinquency". *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 38 (1), 22-44. <https://doi.org/10.1177/0022427801038001002>

Johnson, B. R., Spencer De Li, David B. L., McCullough, M. (2000). "A Systematic Review of Religiosity and Delinquency Literature". *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 16 (1): 32-52.

Karaşahin, H. (2008). "Din Sosyolojisinde Dindarlığın Ölçülmesi Problemi Üzerine Bir Araştırma". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XLVIII* (1).

Kenevir, F. (2017). Suç ve Dini Bağlılık Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar. *Journal of Islamic Research*, 28 (3).

Kızmaz, Z. (2005). Din ve Suçluluk: Suç Teorileri Açısından Kuramsal Bir Yaklaşım. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (1).

Kızmaz, Z. (2010). Din ve Suç: Cezaevinde Hükümlü Bulunan Bazı Suçluların Dindarlık Durumları. *SBARD*, 9 (16): 27-58.

Luckmann, T. (1967). *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. Macmillian Press. New York. U.S.A.

Marshall, G.(1999). *Sosyoloji Sözlüğü: Bilim ve Sanat Yayınları*. Ankara-Türkiye.

Soyaslan, D. (1998). *Kriminoloji (Suç ve Ceza Bilimleri)*. (2. Baskı): Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları. Ankara-Türkiye.

Hirschi, T. (2004). *Causes of Delinquency*. Third Printing. New Brunswick and London. Transaction Pup.

Shoemaker, D. J. (1990). *Theories of Delinquency: An Examanation of Explanations of Delinquent Behavior*. Oxford Univ. Pub. U.S.A.

Siegel, J. L. (2012). *Criminology*. (11th ed.): Cengage Learning. London - U.K.

Sutherland, E. H., Cressey, D. R. (1978). *Criminology*. (10th ed.): J.B. Lippincott Company. New York - U.S.A.

Stack, S., Kanavy, M. J. (1983). "The Effect of Religion on Forcible Rape: A Structural Analysis". *Journal For Scientific The Study of Religion*, 22 (1): 67.

Uyanık, M. Z. (2017). *Hapis Cezası ve Hapishane: Hikmetevi Yayınları*. İstanbul- Türkiye.

Wallace, A. R., Wolf, A. (2004). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları: Klasik Geleneğin Geliştirilmesi*. (1.

Baskı): Punto Yayınları. İzmir-Türkiye.

Yapıcı, A. (2013). Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık. (3. Baskı): Karahan Kitabevi. Adana-Türkiye.

Zuckerman, P. (2009). "Atheism, Secularity, and Well-Being: How the Findings of Social Science Counter Negative Stereotypes and Assumptions". *Sociology Compass*. 3 (6): 949-971. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2009.00247.x>.

Zuckerman, P. (2014). *Living The Secular Life: New Answers To Old Questions*. Penguin Press. Newyork – U.S.A.